

УДК 94(477.54/.62)«17/19»

<http://orcid.org/0000-0001-8432-478X>

<http://doi.org/10.5281/zenodo.400774>

Трубчанінов М.А.,

*кандидат історичних наук, доцент, начальник
наукової частини Харківського національного пе-
дагогічного університету імені Г.С. Сковороди*

ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК НА ТЕРИТОРІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ РОСІЇ СЕЛЯН- СЬКИХ КУСТАРНО-ПРОМИСЛОВИХ КЛАСТЕРІВ УКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті досліджується основні етапи формування та розвитку на території Європейської частини Росії укінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. селянських кустарно-промислових кластерів. Основна увага приділяється вивченню процесів формування та функціонування відносно крупних районів концентрації селянських підсобних промислових підприємств та промислів, що спеціалізувалися на виробництві одного або близьких видів продукції. Аналізуються географія, масштаби та динаміка розвитку таких кустарно-промислових кластерів, їх економічна та соціальна організація.

Ключові слова: промислові селяни, кустарно-промисловий кластер, промисли та ремесла, селянські підсобні промислові виробництва, дрібне промислове підприємництво.

В статье исследуются основные этапы формирования и развития на территории Европейской части России в конце ХVІІІ - начале ХХ ст. крестьянских кустарно-промышленных кластеров. Основное внимание уделяется изучению процессов формирования и функционирования относительно крупных районов концентрации крестьянских подсобных промышленных предприятий и промыслов, которые специализировались на производстве одного или близких видов продукции. Анализируются география, масштабы и динамика развития кустарно-промышленных кластеров, их экономическая и социальная организация.

Ключевые слова: промышленные крестьяне, кустарно-промышленный кластер, промыслы и ремесла, крестьянские подсобные промышленные производства, мелкое промышленное предпринимательство.

FORMING AND DEVELOPMENT OF COUNTRY HANDICRAFT AND INDUSTRIAL CLUS- TERS ON THE TERRITORY OF EUROPEAN RUSSIA AT THE END OF ХVІІІ – AT THE BE- GINNING OF ХХ CENTURY

The article deals with the main stages of forming and development of country handicraft and industrial clusters on the territory of European Russia at the end of ХVІІІ – at the beginning of ХХ cent. The main attention is paid to studying the process of functioning of rather large regions of country subsidiary industrial enterprises and crafts which specialized in production of one or similar types of products. It is analyzed the geography, scales and dynamics of handicraft and industrial clusters development, their economic and social organization. It is stated that grace to a number of geographical, historical and economic features at the end of ХVІІІ – at the beginning of ХХ cent. on the rural territory of European Russia were created the country handicraft and industrial clusters - the localized accumulations of subsidiary industrial productions in country farms, occupied in similar crafts and oriented to production of certain products in mass scale, or for the general market. The conclusion is drawn that during the studied period the economic, social and ethno cultural space of European Russia was substantially structured by country handicraft and industrial clusters and country finishing crafts.

Keywords: industrial peasants, handicraft and industrial cluster, handicraft and crafts, country subsidiary industrial productions, small industrial entrepreneurship.

Постановка проблеми дослідження
визначається тим, що протягом кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. в соціально-

економічному та культурному просторі Європейської Росії досить важливу роль відігравали різноманітні селянські підсобні

промислові виробництва, промисли і ремесла. Вже на межі XVIII – XIX ст., завдяки високому рівню товарності кустарно-промислових занять селянського населення повсюдно на території Європейської частини Росії почався процес формування відносно крупних районів концентрації селянських підсобних промислових підприємств та промислів, що спеціалізувалися на виробництві одного або близьких видів продукції. Організація розвитку в багатьох регіонах Європейської Росії досить крупних округів концентрації селянських промислових підприємств і промислів сприяла подальшому розвитку продуктивних сил цих регіонів, підвищенню їх економічного потенціалу, а також поліпшенню господарських, житлових, побутових і культурних умов життя місцевого населення. Необхідність дослідження обраної проблеми також диктується необхідністю сучасного переосмислення багатьох суттєвих аспектів історії розвитку селянських кустарно-промислових кластерів у Європейській Росії в кінці XVIII – на початку XX ст., більш об'єктивного визначення місця цих кластерів в соціально-економічній модернізації Російської імперії. Всі ці обставини підтверджують, що наукове дослідження історії зародження та розвитку в Європейській Росії протягом кінця XVIII – початку XX ст. великих округів селянських підсобних промислових виробництв і промислів залишається достатньо актуальним й представляє значний науковий та практичний інтерес.

Аналіз актуальних досліджень з історії формування та розвитку селянських кустарно-промислових кластерів на території Європейської Росії в кінці XVIII – на початку XX ст. свідчить, що ця проблема до сього дня залишається однією із маловивчених сторінок історії російського селянства. Серед робіт, присвячених окремим аспектам історії селянських кустарно-промислових кластерів, варто особливо відзначити монографії та наукові статті О.А. Васильчикова [4], Я.Є. Водарського, Є.Г. Истоминої [5], В.П. Воронцова [6], П.О. Гасселукуса [7], М. Гуревича [11], С.М. Дубровського [13], О.А. Кауфмана [20] та інших авторів. Критично проаналі-

зувавши основні наукові роботи попередників, автору вдалося виявити всі ті питання, які поки що залишаються не вирішеними, але є пріоритетним для сучасної історичної науки.

Метою статті є комплексне дослідження факторів і етапів формування та основних напрямів історичного розвитку селянських підсобно-промислових кластерів на території Європейської Росії протягом кінця XVIII – початку XX ст., з'ясування їх географічного розташування, масштабів та динаміки, аналіз еволюції їх економічної та соціальної організації, визначення місця селянських кустарних кластерів в дорадянській модернізації Російської імперії.

Виклад основного матеріалу. В селянських господарствах Європейської Росії прискорений масштабний розвиток різноманітні підсобні промислові виробництва і промисли стали одержувати з кінці XVIII – початку XIX ст., що обумовлювалося ростом суспільного поділу праці, поглибленням господарської спеціалізації окремих регіонів країни та посиленням товарного обміну між ними. Вже в цей час Європейська Росія швидко ставала регіоном, що включав значну кількість яскраво виражених округів концентрації однорідних і суміжних селянських допоміжних промислових підприємств. Цей факт знаходив підтвердження в численних згадках російських, так й європейських наукових, державних та громадських діячів, які мандрували по Європейській частині Росії в кінці XVIII – на початку XIX ст. Так, наприклад, відомий німецький історик і публіцист І. Петри писав в 1811 р., що «в Росії селяни займаються не тільки землеробством, але й в багатьох випадках також і підсобними промисловими виробництвами». Згідно спостережень цього європейського вченого в Росії на початку XIX ст. «дуже часто землеробство грало у селянському господарстві другорядну роль, а промисли – головну, так що зустрічалися навіть цілі села, в яких проживали одні ремісники» [1, с. 28-34].

Географія розміщення різних галузей селянських підсобних промислових виробництв по території європейської частини

Росії складалася десятиріччями, виникнення й посилення кустарно-промислових кластерів в її окремих регіонах відбувалися в міру формування широкого регіонального, загальноросійського та євразійського ринків. Весь період, який вивчається, територіальна концентрація селянської промислової активності залишалася досить складною, що визначалося не лише історичними, природно-кліматичними, економічними, соціальними та іншими факторами, але й так званою кустарно-промисловою кластерною політикою – процесом стимулювання селянських промислів та росту підтримки селянських кустарно-промислових кластерів і кластерних ініціатив з боку держави, місцевого самоврядування і громадських організацій.

Феномен територіальної концентрації окремих галузей селянських обробних промислів на території Європейської Росії не залишився непоміченим у вітчизняній і закордонній історичній, соціально-економічній, географічній і статистичній літературі. Внакопиченій до сього дня, науковій літературі та джерелах з історії розвитку допоміжних виробництв в селянських господарствах Європейській Росії всі основні питання, пов'язані з географічним розміщенням та концентрацією селянських дрібних промислових підприємств на компактних територіях, зустрічаються в різних термінологічних позначеннях. В українській та російській історіографії довгий час найбільш відомими були принаймні три градації понять, пов'язаних з питаннями географічного розміщення селянських дрібних підсобних промислових підприємств, розташовані в спадному напрямку: кустарна смуга; кустарно-промисловий район; центр або гніздо кустарної промисловості. Наведений перелік свідчить, що традиційна послідовна градація понять, а також їх зміст і співвідношення цих понять слід установити в їхній реальній конкретності на базі наявного матеріалу із застосуванням сучасних історико-географічних та інших прийомів і методів наукового дослідження.

В сучасній історичній науці для такого роду феномену як територіальна концентрація однорідної й суміжної виробничої

активності російського промислового селянства доцільно використовувати такі поняття як «кластер селянського підсобного-промислового виробництва», «селянський територіально-виробничий кластер», «селянський кустарно-промисловий кластер», «кластер селянських підсобно-промислових виробництв» та ін. Вже починаючи з 1990-х років, схожі поняття і термінологію, зокрема термін «cluster», історик розпочали вживати для розкриття багатьох питань економічної історії селянства. Одним з перших закономірності концентрації однорідної й суміжної виробничої активності російського промислового селянства теоретично обґрунтував в своїх роботах американський економіст, професор кафедри ділового адміністрування Гарвардської школи бізнесу М.Ю. Портер. Сьогодні, завдяки його роботам та роботам його послідовців, кластерна термінологія стосовно селянського підсобного промислового виробництва поступово становиться новою традицією світової історіографії історії селянства [25, с.490].

Історичний досвід свідчить, що саме завдяки селянській кустарно-промислової кластеризації Європейської Росії кустарне виробництво в Росії довгий час витримувало конкурентну боротьбу як з вітчизняним великим промисловим виробництвом, так й з іноземними товарами [15, с.328]. Численні обстеження та переписи, які проводилися в губерніях Європейської Росії різними інституціями протягом кінця XVIII – початку XX ст., дозволяють виявити в цьому історичному просторі існування на території Європейської частини Росії понад 3 тис. великих округів – кластерів селянських підсобно-промислових виробництв. Всі ці кластери сформувалися шляхом концентрації селянських підсобних промислів і ремесел на певній території де були однією з головних форм взаємодії промислового селянства та інших соціальних груп російського суспільства у рамках спільної господарської діяльності.

Протягом кінця XVIII – початку XX ст. кустарно-промислові кластери Європейської Росії спеціалізувалися переважно на таких галузях обробної промисловості, як харчові промисли, виробництво текстилю,

одягу, взуття, меблів, самих різноманітних дерев'яних та металевих виробів, лісохімічних матеріалів, керамічного посуду, будівельних матеріалів, сільськогосподарського реманенту, музичних інструментів, ювелірних виробів тощо. Переробка на селянських підсобних промислових підприємствах сільськогосподарської продукції та іншої місцевої сировини була зумовлена дією декількох взаємозумовлених і взаємозалежних факторів – необхідністю раціонального використання сировини, виробництва якісної продукції з мінімальними витратами, підвищення ефективності селянського господарювання [19, с.121-125].

В кожному регіоні Європейської Росії шляхи та час формування селянських кустарно-промислових кластерів часто були зовсім різними. У кожен історичний період, у кожному регіоні й у кожному конкретному випадку виникнення кластерів визначалося поєднанням сукупності об'єктивних факторів та випадковим збігом історичних обставин. Традиційні народні технології, навички та знання завжди виступали якості ядра селянської кустарно-промислової субкультури, яке було обумовлено конкретною конфігурацією багатьох об'єктивних факторів кустарно-промислового кластера. Серед таких об'єктивних факторів звичайно виступати: несприятливі умови для ведення сільськогосподарства, що змушували селянство шукати додаткові джерела засобів існування в орієнтованих на ринок дрібних промислових виробництвах; наявність локальної сировинної бази для розвитку промислу або можливості доставки сировини з інших територій; наявність в регіоні зручних шляхів сполучення, транспортно-комунікаційної інфраструктури, що забезпечують підвіз сировини, збут продукції, доставку продовольства й предметів споживання з інших регіонів; наявність не лише внутрішнього, а й зовнішнього попиту на продукцію кластера селянського підсобно-промислового виробництва та існування надійного торговельних каналів для збуту товарів. Те або інше допоміжне виробництво, професійні знання і навички народних майстрів, оригінальні технології, як свого роду ядро кустарно-промислової

субкультури могли виявитися в даній місцевості й випадково, але формування на основі цього ядра повноцінного селянського кустарно-промислового кластера завжди було обумовлено конкретною конфігурацією зазначеної групи об'єктивних факторів [12, с.189-190].

Уважне вивчення історії формування на території Європейської Росії кустарно-промислових кластерів показує, що значна частина з них виникали й розвивалися на традиційній основі народних промислів і ремесел. В якості прикладів такої тенденції можна привести кластери селянських підсобних виробництв, які протягом кінця XVIII – початку XX ст. виникали і десятиріччями функціонували в багатьох регіонах Європейської Росії. Так, наприклад, в Архангельській губ. на основі традиційних народних промислів і ремесел сформувався Важський кластер селянського промислового смолокуріння; в Вологодській губ. сформувався Устьянський кластер кустарного виробництва рогових виробів; в Санкт-Петербурзькій губ. сформувався Охтенський кустарно-деревообробний кластер; в Новгородській губ. сформувався Уломський цвяховий кустарно-промисловий кластер; в Псковській губ. сформувався Великорецький льоноткацький кустарно-промисловий кластер; в Московській губ. сформувалися Звенигородський меблевий, Звенигородський вартовий, Сергієво-посадський іграшковий, ткацький Гулицький кластери; в Тверській губ., сформувався Кимрсько-Талдомський взуттєвий кластер; в Ярославській губ. сформувалися Великосельський льоноткацький, Бурмакинський слюсарний та Романово-Борисоглебський кушнірський кластери; в Костромській губ. сформувалися Красносельський ювелірний та Молвитинський шапковий кластери; у Владимирській губ. сформувався В'язниківський іконописний кластер; в Нижегородській губ. сформувалися Павловський слюсарно-металообробний, Краснораменський металообробний, Семенівський деревообробний, Лисковський металообробний, Безводнинський металообробний, Катунський, Богородський та Мурашкинський чинбарні та шкіряно-взуттєві кластери; в Тульській

губ. сформувався Тульський металообробний кластер; в Курській губ. сформувався Борисівський іконописний кластер; в Пензенській губ. сформувався Поїмський-чинбарний та взуттєвий кластер; в Казанській губ. сформувалися Рибно-Слобідський ювелірний кластер [17, с.290-299].

Названі кластери представляли собою територію й сільські поселення з особливим соціокультурним типом селянських господарств, відмінні як від чисто землеробських територій і поселень, так і від чисто промислових територій і поселень. Кожен кластер селянських підсобних виробництв його селянсько-промисловою субкультурою, досягши певного розміру, маси та щільності, починав створювати з навколишнього селянського населення на своїй периферії нових дрібних промисловиків, формувати суміжні підсобні виробництва та промисли й притягати самостійних селянських майстрів відповідної кластерної спеціалізації. У кластері поступово створювався єдиний простір промислових знань і навичок, майстрове середовище, виробничі одиниці різного розміру з господарськими зв'язками між ними й відповідною торговельною мережею, що забезпечувало збут на ринок створюваної в кластері продукції. Кластер як свого роду широке народне виробництво створював ефект масштабу, за рахунок чого мав можливість видати на ринок велику масу різноманітної продукції, мобільно змінювати її асортимент, і відповідно завоювати й удержувати свою ринкову нішу [9, с.72-75].

В селянських промислових господарствах тих сіл, які територіально входили в кластерний простір була сконцентрована безліч взаємозалежних поділом праці й загальною інфраструктурою підсобних промислових підприємств, промислів і ремесел, що спеціалізувалися на випуску певної продукції. Паралельно з господарсько-промисловою концентрацією формувалися щільна соціальна мережа, локальне промислове співтовариство, що відповідає культурне середовище й ідентичність. Формування кожного такого селянсько-промислового кластера супроводжу-

валося формуванням на тлі загального економічного простору щільного вузла локальних економічних, соціальних, культурних, етнічних зав'язків, комунікацій та обмінів. Окремі селянські підсобно-промислові підприємства усередині кластерів були зв'язані по мережному принципі й у взаємних відносинах об'єднували тісне співробітництво і конкуренцію. Кожен кластер звичайно мав властивості взаємної конкуренції його учасників й, одночасно, кооперації його учасників [14, с. 400-403].

В соціально-економічному розвитку Європейської Росії як й всієї Російської імперії селянські кустарно-промислові кластери відігравали суттєву роль. Багато таких кластерів, що сформувалися, як правило, на території декількох суміжних волостей, являли собою в соціально-економічному і демографічному плані досить потужні утворення [14, с.238]. Сотні й тисячі селянських індивідуальних, сімейних і артільних невеликих допоміжних промислових закладів, сконцентрованих вселюх малої або великої кластерної площадки, часто давали для народного господарство Російської імперії величезні обсяги продукції. Наприклад, лише Великосільський льонопереробний обробний кластер, що об'єднував близько 15 тис. робітників селянських підсобних льонообробних підприємств, в тому числі 5 тис. селян із села Великого і 10 тис. селян із навколишніх сіл, у першій половині 1880-х років у сукупності щорічно виготовляли продукції на 6 млн крб. [16, с. 310-16]. Уломський цвяховий кластер селянських металообробних підсобних виробництв, який об'єднував жителів приблизно 200 сіл, у цей же період, сукупно виготовляв щороку продукції на 3 млн крб. [15, с. 164-65]. Павловський кластер, що охоплював селянські металообробні майстерні приблизно 150 сіл, у ці ж роки видавав на загальноросійський ринок продукції на 2 млн крб. [16, с. 205]. Бурмакинський металообробний промисловий кластер, який включав до 2 тис. промислових селян охоплював 42 села в окрузі близько 5 верст навколо центра кластеру – с. Бурмакино, щорічно видавав на загальноросійський

ринку продукції на сотні тисяч крб. [16, с. 323-27]. Біля 17 тис. селян Ростовського промислово-огороднього кластеру, які проживали в 55 селах, на сотні тисяч крб. переробляли та продавали таку огородину продукцію як цикорій, зелений горошок, овочі, лікарські трави та настойки [18, с. 53-4]. Кимрський взуттєвий промисловий кластер, який на межі XIX-XX ст. включав близько 10 тис. промислових селян із 9 волостей, щорічно виробляв продукції на 3,5 млн крб. [19, с. 49]. Сергієва-Посадський іграшковий кластер, що включав близько 2 тис. селянських майстрів, у цей же період щорічно виробляв продукції на 500 тис. крб. [19, с. 73].

Кожен з таких економічно могутніх кластерів селянських підсобно-промислових виробництв або кустарно-промислових округів представляв собою територію декількох суміжних сільських поселень, які нерідко відносились до різних волостей, повітів й, навіть, губерній Європейській Росії. Так, наприклад, регіон поширення Уломського цвяхового кластера, який отримав свою назву від назви Уломської волості Череповецького повіту Новгородської губ., охоплював сотні сіл Новгородської, Тверської та Ярославської губерній. Зокрема, в Череповецькому пов. Новгородської губ. кустарне виробництво самих різноманітних цвяхів набуло широке розповсюдження в багатьох селянських ковальнях Уломської, Дмитровської, Колодинської, Горянської, Самосорської, Луковської, Нелазької, Пусторядицької та Смердячеської волостей [16, с. 340-341]. Крім того, до складу Уломського цвяхового кустарно-промислового кластеру входили суміжні із Череповецьким повітом волості Белозерського та Устюжського повітів Новгородської губернії, кілька волостей Весьегонського повіту Тверської губернії, а також Мологського та Пошехонського повітів Ярославської губернії [21, с. 35].

Повсюдно в Європейській Росії кластери селянських підсобно-промислових виробництв сприяли формуванню унікальних компетенцій сільських округів чи дис-триктів. В кожному з кластерів була сконцентрована на певній території група взає-

мозалежних соціально-економічних інституцій і організацій пов'язаних з селянськими підсобними промисловими виробництвами: невеликі промислові підприємства в селянських господарств; промислові кооперативи і артілі; постачальники сировини; купці-скупники, які продавали виготовлену селянами продукцію; перевізники, що спеціалізувалися на транспортних послугах та інші інфраструктурні партнери і організації, які взаємодоповнюючи один одного посилювали конкурентні переваги як окремих селянських підсобних підприємств, так і кластера в цілому. При цьому селянські підсобно-промислові кластери принципово відрізняли від промислових кооперативів, артілей та інших кустарно-професійних асоціацій [22, с. 172-175].

Успіхи соціально-економічного розвитку Російської імперії протягом кінця XVIII – початку XX ст. багато в чому пов'язані з інноваційним розвитком селянських територіально-виробничих кластерів, ефективністю і гнучкістю цих мережних об'єднань в селянському підприємницькому просторі. Але, більшість селянських кустарно-промислових кластерів Європейської Росії являли собою не тільки чисто економічні, підсобно-виробничими утвореннями. Більшість цих кластерів, особливо тих, що виникли й розвивалися на традиційній для певної місцевості базі народних промислів і ремесел, були повною мірою також і соціокультурним феноменом, з яскраво вираженими рисами єдиної виробничої й побутової культури, локальною ідентичністю з загальним фондом народних знань, вмінь і навичок. Одним з найбільш яскравих прикладів функціонування в Європейській Росії кластера селянського підсобно-промислового виробництва, що виник на базі традиційних народних промислів стало Семенівське локальне співтовариство селянських майстрів-ложкарів [24, с. 189-190].

Семенівський селянський ложкарний кластер сформувався ще в другій половині XVIII ст. у Семенівському пов. Нижегородської губ., де місцеві селяни своїх господарствх споконвіку займалися дрібнотоварним виготовленням ложок. Спочатку, ложкарство як підсобне промислове виробниц-

тво зародилося у с. ПурехеБалахнинсько-гопов., але по мірі вирубки лісів по берегах Волги ложкарний промисел відступав на схід й особливо широкий розвиток набув в селянських господарствах Семенівського повіту [10, с. 51-52]. Вже на початку ХХ ст. тут виготовлення дерев'яних ложок було зосереджено в багатьох селянських промислових господарствах 40 сіл Богоявленської волості, 60 сіл Хвостиковської волості, 15 сіл Шахдеяської волості, 15 сіл Чистопольської волості, 4 сіл Хохломської волості та 2 сіл Хахальської волості. Усього в цих 136 селах 6 волостей Семенівського повіту в сфері виготовлення дерев'яних ложок було зайнято понад 8 тис. промислових селян, у тому числі понад 6 тис. чоловіків та 2 тис. жінок, які за рік виготовляли до 8 млн. ложок різних видів. Традиційним часом посиленого виробництва ложок був період з жовтня по квітень [8, с.230-236].

По міру становлення та розвитку в Європейській Росії кластерів селянських підсобних промислових виробництв вони набували характер локальних підприємницьких співтовариств, зв'язаних складним розподілом праці, загальним колективно поділюваним фондом знань, навичок, технологій, різноманітними інформаційними, матеріальними й соціальними обмінами, розгалуженою мережею мікрогруп різного типу. Поступово на базі промислової й соціальної спільності промислового селянства склалися елементи загальних культурних практик і локальної ідентичності, що закріплювались в назвах та інших знакових системах. У підсумку в Європейській Росії сформувалася локальна селянсько-промислова субкультура. Одним з найбільш яскравих прикладів функціонування кластера селянського підсобно-промислового виробництва, що виник на базі традиційних народних промислів, став досить великий кластер по виготовленню цвяхів, що був розвинений у волостях Череповецького, Устюжського й частини Белозерського повітів ще з ХІІІ ст. [1, с.28-34]. У джерелах район поширення цього кластера прийнято називати Уломой (по Уломській волості Череповецького повіту). У Уломському кластері селяни-ковалі в основ-

ному були зайняті виготовленням корабельних цвяхівсамих різних розмірів і формі. При суднобудівних роботах, що вимагали великих цвяхів, виготовлені вручну цвяхи були незамінні. Стійким попитом користувалися цвяхи від 4 до 6 вершків, тобто від 17,6 до 26,4 см. у довжину. Найбільш ходовими були чотиригранні, у меншому ступені круглі (для роботи із сухим деревом) і плоскі – корабельні [16, с.216-218].

На межі ХІХ-ХХ ст. в Уломському кустарно-промисловому кластері виготовленням цвяхів було зайнято більше 10 тис. промислових селян, продукція яких оцінювалася в 1,5 млн крб. Щорічно сільські ковалі викувували до 250-300 тис. пудів цвяхів [17, с. 182]. Проте, швидкий розвиток капіталістичної промисловості Росії вів до поступового падіння железодельного промислу в більшості регіонів Європейської Росії, в тому числі й в Новгородській губернії. Уломський коваль, з огляду на його злидарський заробіток, не міг витримати конкурентну боротьбу з фабрикою. цвяховий промисел значно скоротився, що було пов'язане з витисненням дрібних сортів кустарних цвяхів заводською продукцією. Багато ковалів, що займалися раніше виготовленням дрібних цвяхів, змушені були або закинути свій промисел, або перемакнути на кування великих цвяхів.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Можна констатувати, що в силу ряду географічних й історико-економічних особливостей в кінці ХІІІ – на початку ХХ ст. на території Європейської Росії в сільському середовищі сформувалися стійкі селянські кустарно-промислові кластери – локалізовані скупчення підсобних промислових виробництв в селянських господарствах, зайнятих в однорідних або суміжних промислах й орієнтованих на виробництво певної продукції в масовому масштабі, на широкий ринок. Вивчений та узагальнений автором фактичний матеріал переконливо свідчать, що в вивчений період господарсько-економічний, соціальний та етнокультурний простір Європейської Росії в значній мірі був структурований селянськими кустарно-промисловими кластерами та вели-

кими осередками селянських обробних промислів. Поступове формування та розвиток в Європейській Росії протягом кінця XVIII – початку XX ст. селянських кустарно-промислових кластерів значно сприяв створенню взаємодіючих систем підвищення ефективності регіональної економіки, коли селянські підсобні промислові виробництва фінансували аграрне виробниц-

тво, а останнє навало необхідну для підсобних промислових підприємств сировину і робочу силу. Така система взаємодії забезпечувала економічно ефективно використання в селянських господарствах наявних ресурсів, давала можливість значною мірою підвищувати потенціал розвитку сільських регіонів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арсеньев Ф. А. Путевые очерки // Древняя и новая Россия. – 1878. – № 5. – С.28-34
2. Безобразов В.П. Нижегородская губерния и Ока от Нижнего Новгорода до Рязани. Ярославская губерния. – СПб.: [Б. и.], 1885. – 452 с.
3. Безобразов В.П. Общее значение Московской промышленной области. Волга от Твери до Нижнего Новгорода. Нижегородская ярмарка и общий ход наших промышленных дел. – СПб.: Департамент торговли и мануфактур, 1882. – VIII, 316, 303 с.
4. Васильчиков А.А. Сельский быт и сельское хозяйство в России / А.А. Васильчиков. – СПб.: Тип. Стасюлевича, 1881. – XV, 161 с.
5. Водарский Я.Е. Сельские кустарные промыслы Европейской России на рубеже XIX-XX столетий / Я.Е. Водарский, Э.Г. Истомина. – М.: Изд-во Инст-т рос. истории РАН, 2004. – 516 с.
6. Воронцов В.П. Значение кустарных промыслов, общие условия их развития и меры по их поддержанию в России / В.П. Воронцов. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1902. С. 7с.
7. Гасселукус П.А. Очерки промыслов России / П.А. Гасселукус. – СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1899. – 118 с.
8. Главное управление землеустройства и земледелия. Обзор деятельности за 1914 год. – Пг.: Тип. В.Киршбаума, 1915. – 339 с.
9. Годовой отчет Вятского губернского земства по сельскому хозяйству. – СПб.: Тип В. Киршбаума, 1910. – 137 с.
10. Годовой отчет Курского губернского земства по сельскому хозяйству. – Курск: Тип. Губ. земства, 1912. – 198 с.
11. Гуревич Н. Экономическое положение русской деревни / Н. Гуревич. М.: Тип. Н. И. Скороходова, 1896. С. 290 с.
12. Дополнительный свод материалов по кустарной промышленности в России. – СПб.: Тип. Пантелеевых, 1899. – 249 с.
13. Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма / С.М. Дубровский. – М.: Наука, 1975. – 398 с.
14. Ежегодник МВД по Департаменту полиции. Год 1912. – СПб.: Тип. МВД, 1913. – 719 с.
15. Ежегодник народного труда / Под. ред. В.В. Черняева. – М.: Тип. И.Д. Сытина, 1898. – 461с.
16. Ежегодник Общества поощрения земледелия и сельской промышленности. – М.: Тип. ун-та, 1893. – 379 с.
17. Ежегодник Общества поощрения земледелия и сельской промышленности. – М.: Тип. ун-та, 1907. – 398 с.
18. Ежегодник промышленности и торговли. – СПб.: Тип. ЦСК МВД, 1915. – 205 с.
19. Журнал Совещания о нуждах крестьянских промыслов. – СПб.: Тип В.Киршбаума, 1916. – 128с.
20. Кауфман А.А. Вопросы экономики и статистики крестьянского хозяйства / А.А. Кауфман. – М.: Леман и Сахаров, 1918. – 333 с.
21. Кустарные промыслы: Текущая статистика за 1898/9 сельскохозяйственный год. – СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1900. – 270 с.
22. Материалы по текущей статистике России. – СПб.: Тип. ЦСК МВД, 1916. – 196 с.
23. Обзор деятельности земств по кустарной промышленности. – Пг.: Тип. В.Киршбаума, 1916. – 315с.

24. Сборник статистико-экономических сведений по России. – М.: Свободный труд, 1918. – 263 с.

LITERATURA

1. Arsen'ev F. A. Putevye ocherki // Drev-njaja i novaja Rossija. – 1878. – № 5. – S.28-34
2. Bezobrazov V.P. Nizhegorodskaja gubernija i Oka ot Nizhnego Novgoroda do Rjazani. Jaroslavskaja gubernija. – SPb.: [B. i.], 1885. – 452 s.
3. Bezobrazov V.P. Obshhee znachenie Moskovskoj promyshlennoj oblasti. Volga ot Tveri do Nizhnego Novgoroda. Nizhegorodskaja jarmarka i obshhij hod nashih promyshlennyh del. – SPb.: Departament trgovli i manufaktur, 1882. – VIII, 316, 303 s.
4. Vasil'chikov A.A. Sel'skij byt i sel'skoe hozjajstvo v Rossii / A.A. Vasil'chi-kov. – SPb.: Tip. Stasjulevicha, 1881. – XV, 161 s.
5. Vodarskij Ja.E. Sel'skie kustarnye promysly Evropejskoj Rossii na rubezhe XIX-XX stoletij / Ja.E. Vodarskij, Je.G. Istomina. – M.: Izd-vo Inst-t ros. isto-rii RAN, 2004. – 516 s.
6. Voroncov V.P. Znachenie kustarnyh promyslov, obshhie uslovija ih razvitija i mery po ih podderzhaniju v Rossii / V.P. Voroncov. SPb.: Tip. V. Kirshbauma, 1902. S. 7s.
7. Gasselukus P.A. Ocherki promyslov Ros-sii / P.A. Gasselukus. – SPb.: Tip. t-va «Obshhestvennaja pol'za», 1899. – 118 s.
8. Glavnoe upravlenie zemleustrojstva i zemledelija. Obzor dejatel'nosti za 1914 god. – Pg.: Tip. V. Kirshbauma, 1915. – 339 s.
9. Godovoj otchet Vjatskogo gubernskogo zemstva po sel'skomu hozjajstvu. – SPb.: Tip V. Kirshbauma, 1910. – 137 s.
10. Godovoj otchet Kurskogo gubernskogo zemstva po sel'skomu hozjajstvu. – Kursk: Tip. gub. zemstva, 1912. – 198 s.
11. Gurevich N. Jekonomicheskoe polozhenie russkoj derevni / N. Gurevich. M.: Tip. N. I. Skorohodova, 1896. S. 290 s.
12. Dopolnitel'nyj svod materialov po kustarnoj promyshlennosti v Rossii. – SPb.: Tip. Panteleevyh, 1899. – 249 s.
13. Dubrovskij S.M. Sel'skoe hozjajstvo i krest'janstvo Rossii v period imperializma / S.M. Dubrovskij. – M.: Nauka, 1975. – 398 s.
14. Ezhegodnik MVD po Departamentu policii. God 1912. – SPb.: Tip. MVD, 1913. – 719 s.
15. Ezhegodnik narodnogo truda / Pod. red. V.V. Chernjaeva. – M.: Tip. I.D. Sytina, 1898. – 461s.
16. Ezhegodnik Obshhestva pooshhrenija zemle-delija i sel'skoj promyshlennosti. – M.: Tip. un-ta, 1893. – 379 s.
17. Ezhegodnik Obshhestva pooshhrenija zemle-delija i sel'skoj promyshlennosti. – M.: Tip. un-ta, 1907. – 398 s.
18. Ezhegodnik promyshlennosti i trgovli. – SPb.: Tip. CSK MVD, 1915. – 205 s.
19. Zhurnal Soveshhanija o nuzhdah krest'janskih promyslov. – SPb.: Tip. V. Kirshbauma, 1916. – 128s.
20. Kaufman A.A. Voprosy jekonomiki i statistiki krest'janskogo hozjajstva / A.A. Kaufman. – M.: Leman i Saharov, 1918. – 333 s.
21. Kustarnye promysly: Tekushhaja statistika za 1898/9 sel'skohozjajstvennyj god. – SPb.: Tip. V. Kirshbauma, 1900. – 270 s.
22. Materialy po tekushhej statistike Ros-sii. – SPb.: Tip. CSK MVD, 1916. – 196 s.
23. Obzor dejatel'nosti zemstv po kustarnoj promyshlennosti. – Pg.: Tip. V. Kirshbauma, 1916. – 315s.
24. Sbornik statistiko-jekonomicheskikh svedenij po Rossii. – M.: Svobodnyj trud, 1918. – 263 s.
25. Statistika Rossijskoj imperii. – SPb.: Tip. MVD, 1914. – 652